

Римо-Католицька Церква на українських землях у складі Російської імперії протягом XIX ст.: проблеми історіографії

Дослідження присвячене аналізу української, польської та російської історіографії Римо-Католицької Церкви на українських землях у складі Російської імперії у XIX столітті. Охарактеризовано праці вчених, у яких розкриваються питання суспільно-політичного, економічного, освітнього, культурного життя римо-католиків та РКЦ у зазначений період. Здійснено класифікацію історіографічних праць. Доведено, що українські, польські та російські дослідники доклали значних зусиль для вивчення становища РКЦ на українських землях у XIX столітті. При цьому є «білі плями», присутній суб'єктивізм. Такий стан історіографічних досліджень дозволяє говорити про необхідність ґрунтовного вивчення предмету, а саме про необхідність дослідження архівів України, Польщі та Росії.

Побудова цілісної картини досліджуваного питання в історичній науці неможлива без детального вивчення історіографії, тобто сукупності досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні. Аналіз становища Римо-Католицької Церкви (далі – РКЦ) на українських землях у складі Російської імперії протягом XIX століття можливо здійснити, спираючись саме на історіографічний матеріал. Протягом XIX – початку XXI століть цю проблематику, в основному, піднімали і піднімають українські, польські, російські історики. У їхніх працях висвітлюються окремі аспекти історії РКЦ у контексті суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку приєднаних до Російської імперії українських територій. Мета даного дослідження – проаналізувати стан української, польської, російської історіографії Римо-Католицької Церкви на українських землях у складі Російської імперії протягом XIX століття. Реалізація мети здійснюється через виконання таких завдань: з'ясувати, хто із вчених досліджував проблематику; наскільки об'єктивними є їхні висновки; які аспекти теми є слабо досліджені.

Українська історіографія

Одним із питань, на яке звертали дослідницьку увагу українські вчені, – історія окремих римо-католицьких дієцезій.

Історію Римо-Католицької Церкви на території Волині та Київщини від заснування дієцезій до наших днів розкрив житомирський дослідник Юрій Білоусов у праці «Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис» [3]. Він зупинився як на політичних подіях, які відбувалися в єпархії, так і на освітній, культурній діяльності духовенства. Ю. Білоусов на основі опрацювання літератури та архівних матеріалів здійснив підрахунки кількості парафій та духовенства на межі XVIII і XIX ст. у Луцько-Житомирській дієцезії. Автор ствердив, що *«саме обставини слабого фізичного стану і були вирішальними, коли Микола I дав згоду на призначення єпископа К. Цецішовського митрополитом могилівським і адміністратором Віленської єпархії»*. Автор висловив припущення про те, що в період вакантності посади єпископа після смерті М. Пивницького питання керівництва духовним життям в дієцезії вирішувалися в значній мірі кожним деканом окремо на терені свого деканату та узгоджувалися з генеральним вікарієм. Дослідник у певних питаннях погоджується із тезами, сформульованими польською історіографією. Наприклад, він підтримує припущення, висловлене о. І. Вичавським, що факт закриття житомирського францисканського монастиря – це реалізація намірів єпископа М. Пивницького знайти гідне приміщення для дієцезіальної семінарії.

І. Шостак за результатами дисертаційного дослідження у 2005 р. видала монографію, присвячену історії становлення Луцько-Житомирської дієцезії та органів її управління після трьох поділів Речі Посполитої до середини XIX ст. Було з'ясувано роль римо-католицького духовенства у суспільно-економічному житті Волині. У результаті вивчення проблеми було досліджено організаційні, церковно-адміністративні, економічні, суспільно-політичні, освітні питання, у яких суб'єктом та об'єктом виступала римо-католицька Луцько-Житомирська дієцезія. У роботі проаналізовано історіографічну спадщину з даної проблематики: систематизовано досягнення української та польської історіографії. Уведено до наукового обігу нові архівні джерела та нової інтерпретації дістали вже відомі документи та нарративні матеріали [24].

Е. Зваричук вперше в українській історіографії здійснив комплексне

дослідження діяльності римо-католицької конфесії на Поділлі у найменш вивчений в історичній науці період її розвитку (кінець XVIII – початок XX ст.). Автором показано внесок Римо-Католицької церкви в усі сфери життя регіону в умовах політики русифікації та заходів російської влади, що сприяли нищенню її структурної організації в духовному й особливо соціально-економічному та суспільно-політичному житті краю. Вперше у комплексі розглянуто благодійницьку, культурно-освітню діяльність РКЦ на Поділлі та показано її особливості. Проведено порівняльний аналіз економічного стану Римо-Католицької церкви на Поділлі та заходів, що вживало російське самодержавство, з кінця XVIII до початку XX ст., для послаблення економічного, суспільного впливу римо-католицького духовенства [8].

Становище Римо-Католицької Церкви на території південних українських земель проаналізував **В. Ганзуленко**. Слід особливим чином відмітити дві його публікації: «Римо-Католицька Церква на території південної України на початку XX століття: проблема історіографії» [5] та «Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX - початок XX ст.): соціальний аспект» [6].

Значний внесок у розробку проблематики РКЦ на українських землях у складі Російської імперії протягом XIX століття здійснила **Ю. Хитровська**. Нею проаналізовано роль католицького духовенства у Січевому повстанні 1863-1864 років [23].

До популяризації знань з історії Волині з другої половини 90-х рр. XX ст. спричиняється релігійно-суспільне видання римо-католицької Луцької дієцезії, двомісячник «**Воляння з Волині**» (м. Острог). На його сторінках було надруковано дослідження головного редактора часопису, настоятеля Острозької парафії Успіння Пресвятої Діви Марії о. Вітольда-Йосифа **Коваліва** про єпископів Луцько-Житомирської дієцезії [12], про архієпископа Каспера Казимира Цецішовського [11], про єпископа Михайла Пивницького [10]. Ці статті відзначаються багатою історіографічною базою, оскільки написані із залученням як польських, так і українських матеріалів, та спробою оцінити діяльність луцько-житомирських єпископів, спираючись на нові джерельні матеріали.

Архітектурним пам'яткам Римо-Католицької Церкви, що були збудовані в давній дієцезіальній столиці – Луцьку, присвячена праця Богдана **Колоска** «Кафедральні споруди Луцька: Історико-архітектурне дослідження» (Т. 28 Бібліотеки «Воляння з

Волині») [13].

Історію подільських римо-католицьких єпископів розкрив на сторінках своєї праці **Е. Зваричук**. Автор звернув увагу на перипетії політичних подій першої половини XIX століття та роль в них єпископів. Ним проаналізовано взаємини світської влади та церковної [7].

Нова українська історіографія дала кілька досліджень, які у значній мірі просунули вивчення економічного становища Католицької Церкви. Науковою продуктивністю позначені спроби комплексного дослідження питання церковного землеволодіння на Правобережжі, реалізовані у виданні монографій – **А. Зінченка** «Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття» [9] та **О. Крижанівського** «Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.)» [14]. Монографія А. Зінченка базується на широкому колі архівних та опублікованих джерел. У ній розкриваються особливості функціонування церковних маєтків у системі політичних, соціальних, конфесійних та національних відносин на Правобережній Україні в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. Автор порівнює статус церковних маєтків у пізній Речі Посполитій та Російській імперії, розкриває мотиви, етапи, наслідки їх секуляризації. Однією з ключових проблем дослідження є доля селян у маєтках духовенства, характеристика їхнього господарства, взаємин з адміністрацією маєтків, владою.

Монографія **О. Крижанівського** охоплює чималий хронологічний період, починаючи з XVIII ст. до реформи 1861 р. Метою дослідження стало висвітлення масштабів і характеру господарської діяльності Церкви на Правобережній Україні у XVIII та у першій половині XIX ст., тобто функціонування у різних соціально-економічних умовах: відносно незалежного економічного життя Церкви за Речі Посполитої та взяття під державний контроль після включення до складу Російської імперії. Праця **О. Крижанівського** спирається на багатий джерельний матеріал. Використано дослідження Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, Волинського церковно-археологічного товариства (м. Житомир), Товариства дослідників Волині. Подана **О. Крижанівським** картина є цілісною та логічно завершеною. Автор дослідив велике латифундійне землеволодіння (маєтки з кріпаками) єпископів та найбільших монастирів, дрібніші маєтки церковних власників,

землеволодіння і господарювання парафіяльного духовенства. Особливу увагу він звернув на поступове взяття економічного життя Церкви під державний контроль після включення Правобережжя до складу Російської імперії. Розкрив основні риси господарського ладу церковних маєтків, становище селянства в них.

Однак, говорячи про господарську діяльність Церкви, він не проводить конкретного розподілу між Римо-Католицькою, Греко-Католицькою та Православною, приписуючи їм однакові риси розвитку. Разом з тим тенденційним є використання ще радянської термінології, наприклад, «кріпосницька суть Православної Церкви», «антицерковна боротьба селян Правобережної України» та ін.

Серед сучасних українських дослідників актуальним є дослідження питання розвитку римо-католицької освіти. Аналіз стану католицького шкільництва у ХІХ ст., хоча це і не було безпосереднім предметом їхнього вивчення, здійснили О. Буравський, Ю. Білоусов, В. Ганзуленко, А. Зінченко, І. Шостак та ряд інших.

Аналізуючи становлення та функціонування Київсько-Житомирської римо-католицької дієцезії, Ю. Білоусов звернув увагу на ту допомогу, яку надавали чернечі ордени школам, наприклад домініканці допомагали училищам в Овручі, Чарторийську, Камені-Каширському, Володимирі, Чорнобилі, Ходоркові, Тарговицях [3].

Продовжив цю тематику О. Буравський. Ним було доведено, що на початку ХІХ ст. помітний вплив на розвиток освіти на Волині мав орден піярів. Зокрема, цей орден утримував Домбровицьке, Заславське, Межиріцьке училища. У цих навчальних закладах переважали вчителі польського походження, в основному ксьондзи та монахи. Дослідник зробив висновок, що у цих школах відбувалося формування у вихованців польської національної свідомості [4].

В. Ганзуленко акцентував увагу на тому, що важливою складовою соціальної діяльності католицької громади Півдня України була культурно-просвітницька робота. Однією з найболючіших проблем католиків була проблема освіти, оскільки завжди на Півдні України відчувалася недостатність навчальних закладів для громадян католицького віросповідання. Серед закладів освіти, окрім парафіяльних ремісничих училищ, діяли й парафіяльні школи, викладання предметів в яких проводилося мовами тих національних меншин, до яких належали парафіяни (переважно польською або німецькою мовами). В. Ганзуленко проаналізував діяльність парафіяльних шкіл в м.

Одеса, а саме німецькі та польську (найбільша) парафіяльні школи, а також у м. Миколаїв. Він звернув увагу, що парафіяльна школа в м. Миколаїв до кінця 80-х років XIX ст. не мала власного приміщення, а навчання проводилося в будинку священика або органіста. З 1887 р. завдяки старанням каноніка Н.Черняховича та на пожертви парафіян біля миколаївського костелу було зведено будівлю, в якій містилася не лише школа, але й притулок [6; 5].

Освітнім питанням присвячені дослідження таких сучасних українських вчених як Олени Огневої та Віктора Павлюка. **О. Огнева** звернулася до аналізу особи Т. Чацького, візитатора шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній. Нею було узагальнено роботу попередників та зроблено власні обґрунтовані висновки [16]. Проблемі шкільництва у XIX столітті у Російській імперії присвячено два дослідження **В. Павлюка** «Стан польської освіти на Правобережній Україні на початку XIX століття» [18] та «Реформування освіти на Волині у першій третині XIX століття» [17]. Він дослідив стан освіти на Волині, спроби її реформування Т. Чацьким та внесок у цей процес католицького духовенства.

Становище польського шкільництва на Волині в кінці XIX – початку XX століття проаналізовано у статті **Н. Сейко**. Автором відмічено, що станом на 1897 рік на Волині лише в західних повітах (Житомирському, Овруцькому, Новоград-Волинському) виховною та навчальною роботою займалися 362 поляки. Проте як така польська освіта повністю втратила офіційний статус, продовжили діяти лише кілька приватних шкіл, частина яких функціонувала таємно [20].

У монографії **Н. Сейко** висвітлено добродійну діяльність польської національної меншини, епізодично римо-католицьких священиків у сфері освіти в Київському учбовому окрузі протягом XIX – початку XX ст. [19].

Таким чином, можемо підсумувати, що українська історіографія фрагментарно досліджувала історію Римо-Католицької Церкви у XIX столітті. Є достатньо багато «білих плям».

Польська історіографія

Слушним буде зауваження, що без вивчення польської історіографії, питання становища РКЦ у XIX столітті розкрити неможливо, оскільки нею це питання розроблене глибше, у ширшому контексті розвитку католицизму в Європі, у т.ч. на

польських землях. Історія Церкви, її взаємин з державою, роль духовництва у політичному житті, соціальна структура суспільства традиційно займають помітне місце в польській історіографії. Ще у XIX ст. з'явилися дослідження, що стосувалися окремих аспектів проблеми. Римо-Католицька Церква була церковною організацією, передусім, польського населення західних губерній Російської імперії – території колишньої Речі Посполитої. Як віруючі, так і священники, у переважній більшості, були поляками за походженням. Це стало причиною, яка спонукала польських дослідників до вивчення становища Римо-Католицької Церкви в Російській імперії.

Історіографія Католицької Церкви у Російській імперії в XIX столітті, накопичена у другій половині XIX – перших десятиліттях XX століть, була узагальнена Мечиславом **Живчинським** [67]. Автор подав ґрунтовну характеристику досліджень німецьких (Августина Тейнера), французьких (Луї Лескуера), польських (Станіслава Шантира, Марцелія Слечковського, Матвія Лорета, Яна Гіжицького, Адріана Бодуа), російських вчених (Дмитра Толстого). Опрацювання деяких з цих праць зараз є недоступним, тому ще більшої ваги набирає стаття доктора М. Живчинського, поміщена у III томі «Acta Polonia Sacra» за 1939 рік.

Праці польських вчених можемо поділити на дві групи: написані з позицій представників РКЦ та наукові.

Могилівський канонік, перший асесор Римо-католицької колегії Станіслав **Шантир** був свідком подій, які описував. Свою працю, видану у Познані у 1843 році [55], він підписав псевдонімом «російський урядовий чиновник». Дослідження С. Шантира поділено на дві частини: перша хронологічно охоплює період від першого поділу Речі Посполитої до кінця царювання Олександра I та початків царювання Миколи I, друга – це зібрання урядових документів того часу. Історіограф Римо-Католицької Церкви о. Мечислав Живчинський [67] назвав працю С. Шантира тенденційною, не зважаючи, що автор у передмові наполягав на відсутності будь-якого улещання, перебільшення, фальшивості свідчень. При цьому М. Живчинський подає відгук на дану працю віленського єпископа Адама Красінського, який назвав її самовихвалянням, панегіриком самому С. Шантирю, а не історією Католицької Церкви у Росії.

Для розкриття загального становища Римо-Католицької Церкви у Російській імперії, порівняння церковної політики російських царів у досліджуваний період

важливу роль відіграють праці Матвія **Лорета**, у яких висвітлено становище Римо-Католицької Церкви за царювання Катерини II [44], Павла I [46], Олександра I [45]. М. Лорет подав негативну оцінку діяльності моголівського архієпископа С. Сестренцевича, оскільки той дбав лише про збільшення своєї влади, не зважаючи на неканонічність своїх дій, а також прагнув стати фаворитом царя Павла I. Показав протистояння архієпископа С. Сестренцевича та нунція Л. Літти у питанні зменшення влади архієпископа при утвердженні авторитету Ватикану. Стосунки між архієпископом та орденом єзуїтів назвав «тихою боротьбою». Об'єктивністю відзначаються дослідження Матвія Лорета про відносини між Ватиканом та Російською імперією на початку XIX ст., про вирішення питання Римо-Католицької Церкви на міжнародній арені, внутрішнє становище релігій в імперії [43].

«**Історія Церкви в Польщі**» – багатотомне видання, що містить енциклопедичного характеру статті про Католицьку Церкву. Досліджуваному періоду присвячений перша частина (1764-1918 роки) другого тому (1764-1945) видання. Назви статей самі говорять про спектр проблем, які винесені авторами: о. Болеслава **Кумора** про устрій Католицької Церкви за російських часів (1772-1815) [40], про релігійне відродження за російських часів [36], про роль Церкви в утриманні єдності польського народу та ідеї незалежності [38], о. Яна **Висоцького** про історію Церкви у Речі Посполитій у станіславські часи [62], про Католицьку Церкву у 1772-1815 роках [63], про загальне становище Церкви і Польщі [64], єпископа Вінцента **Урбана** про історію устрою Церкви на польських землях за російських часів [59], про загальне становище Церкви та польських земель [60], про позицію Апостольської Столиці щодо російських, австрійських, пруських урядів і польської справи [61].

Територіальна організація Римо-Католицької Церкви у Російській імперії, історія Моголівського архієпископства, урядова політика щодо католицизму – це сфера зацікавлень о. Болеслава **Кумора**. Він висвітлив устрій і організацію Римо-Католицької Церкви за 1772-1918 роки [39], визначив кордони польських митрополій та дієцезій протягом 966-1939 років [35], охарактеризував початки та організацію митрополичої капітули в Могилеві [37].

Особливу увагу польські вчені приділяли історії розвитку окремих римо-католицьких дієцезій та душпастирській діяльності єпископів і ксьондзів. Відомості

про духовне життя на Волині, характеристика діяльності луцько-житомирських єпископів та стосунків між католиками та царською владою містяться в «Альбомі священників Луцько-Житомирської та Кам'янецької дієцезій» Ю. **Філіповича** [31] (це репринтне видання цієї книги від 1917 р.). Перша половина ХХ століття дала кілька видань загального характеру про Луцько-Житомирську дієцезію від її заснування. Це праці польських дослідників **Фелікса Шнарбаховського** [57], **Михайла Маліновського** та **Болеслава Колоска** [47], **Владислава Абрахама** [25].

Окрім згадуваного часопису, редакція «Воляння з Волині» готує до друку книги, що виходять у серії Бібліотека «Воляння з Волині». Вперше життєписи луцьких єпископів від часу заснування дієцезії до наших днів були підготовлені **Кшиштофом-Рафалом Прокопом** і узагальнені у праці «Образи луцьких єпископів» (Т. 20 Бібліотеки «Воляння з Волині») [50].

Станіслав Літак – професор Люблінського Католицького Університету – займався церковними питаннями, які безпосередньо стосуються періоду поділів Речі Посполитої. Він подає обширну характеристику джерел та літератури, на основі яких підготував свою монографію [41]. Автор здійснив локалізацію монастирів усіх чернечих орденів, що діяли 1772 року у Луцькій дієцезії. Праця С. Літака «Карта Луцької дієцезії від 1792 року» [42] – це опис недатованої анонімною рукописної карти Луцької дієцезії, віднайденої автором у збірці архієпископа **Франциска Альбіна Симона** з Архіву Митрополичої капітули у Кракові.

В історії західних губерній Російської імперії першої половини ХІХ століття найбільш ґрунтовно дослідженим є польське Листопадове повстання 1830-1831 років. У зв'язку із цим – участь духовенства у повстанні, а також його оцінка вищим місцевим духовенством та Апостольською Столицею. Гуманітарний щорічник за 1980 рік присвячений участі духовенства у Листопадовому повстанні (*Duchowieństwo a powstanie listopadowe*). Проте головна увага у статтях щорічника надана духовенству з Царства Польського і лише оглядово – з підросійських дієцезій. Серед праць, вміщених у ньому, на увагу заслуговують дослідження **Петра Гаха**, у якому проаналізовано процес ліквідації монастирів у західних губерніях Російської імперії після повстання у 1832 році [33], **Яна Скарбека** про матеріальний вклад римо-католицького духовенства під час Листопадового повстання 1830-1831 років [53],

Ханни **Диленгової**, яка охарактеризувала становище католицького духовенства перед Листопадним повстанням [30], Яна **Зьолека**, який зосередив увагу на патріотичній позиції духовенства під час повстання 1830-1831 років [66], Єви **Яблонської-Дептули**, присвячене проблематиці релігійної ідеології та релігійного життя періоду Листопадового повстання [34].

Про ліквідацію чернечих орденів на землях давньої Речі Посполитої та Сілезії докладну інформацію подав Петро **Гах** [32]. Він висвітлив становище католицьких монастирів після поразки Листопадового повстання, процес їх закриття державною владою. Колектив авторів: Ян **Скарбек** та Ян **Зюлек**, опрацював проблему становища католицького духовенства у Листопадному повстанні (1830-1831) [54]. При цьому під час розкриття ролі римо-католицького духовенства у розгортанні повстання, автори проминули увагою волинське духовенство, обмежуючись згадками загального характеру.

При з'ясуванні ставлення Ватикану до Листопадового повстання важливим є звернення до праць о. М. **Живчинського** «Генезис та наслідки енцикліки «*Sum rēgitum*» від 9.VI.1832: Ватикан відносно польської справи у 1830-1837 роках» [68] та «Ватикан у зв'язку із Листопадним повстанням» [69]. М. Живчинський обґрунтовує причини появи енцикліки «*Sum rēgitum*» від 9 червня 1832 року тим, що поляки в очах Ватикану не мали прихильності. Це було пов'язано із багатьма чинниками. Автор виділив як загальносвітові революційні події (Велика французька революція і участь поляків у ній на стороні якобінців та підтримка поляками Наполеона), так і причини внутрішнього характеру (відсутність правдивої інформації про повстання, лібералізм та антиклерикалізм його керівників).

Під час польського Листопадового повстання 1830-1831 років архієпископ К. Цецішовський, відповідно до своєї посади, став на сторону противників повстання. На даний час існує кілька точок зору на причини появи пастирського листа К. Цецішовського, у якому він засудив діячів Листопадового повстання. Ігнатій **Хжановський**, захищаючи пам'ять К. Цецішовського [29] відзначав, що архієпископ був сліпим старцем, тому пастирський лист був справою каноніка Михайла Скерневського, який одразу покінчив життя самогубством. І. Хжановський на сторінках свого дослідження полемізував із М. Лоретом та М. Живчинським, які

характеризували К. Цецішовського як ретельного виконавця наказів Петербургу, за що був нагороджуваний царськими відзнаками. І. Хжановський бачить це таким чином, що у той час усе вище церковне керівництво отримувало нагороди у зв'язку із різними важливими державними подіями.

Більш широко в польській історіографії висвітлено питання розвитку римо-католицької освіти на Правобережній Україні. У ХХ столітті фундаментальне видання про розвиток освіти на приєднаних від Речі Посполитої до Російської імперії землях було підготовлене польським вченим Лешеком **Заштовтом** [65]. Робота Л. Заштовта – цінний внесок у розробку проблематики – була видана у 1997 році у Варшаві. Цей дослідник за хронологічні рамки обрав 1832-1864 роки – період між двома польськими повстаннями. Предметом його дослідження стало шкільництво на теренах Литви і України, які раніше належали Речі Посполитій. Робота Л. Заштовта спирається на багатий джерельний матеріал. Він охарактеризував усі рівні шкільництва, в т.ч. парафіяльне шкільництво, звернув особливу увагу на російські центральні освітні установи.

Шкільництво, яке вели поляки та католицьке духовенство на українських та литовських землях, Д. **Бовуа** докладно проаналізував у другому томі праці «Польське шкільництво на литовсько-руських землях: 1803-1832» [26]. Другий том, власне, присвячений початковим та середнім школам, які, в основному, вели біле римо-католицьке духовенство (передусім, парафіяльне) та чернечі ордени. Д. Бовуа охарактеризував вищі органи управління освітою у Російській імперії, їхніх рівень порівняно із Едукаційною Комісією Речі Посполитої, зупинився на ролі кураторів навчальних округів та візитаторів шкіл у організації і забезпеченні навчального процесу. Автор зупинився на подіях 1803 року, коли луцько-житомирське духовенство підтримало ініціативу Т. Чацького у необхідності матеріального забезпечення шкіл, у першу чергу парафіяльних, та відкритті нових шкіл, засобами яких би поширювалася польська культура та католицька релігія.

У 1898 році у Петербурзі вийшла праця Петра **Хмельовського** про візитатора Тадеуша Чацького [28]. Автор через дослідження особи Т. Чацького розкрив становище польського шкільництва на Правобережній Україні. Він відзначив визначальну роль куратора Віленського освітнього округу А.Чарторийського. Визначено основні риси освітньої реформи, яка вводилась у ХІХ столітті в Російській

імперії, і яка безпосередньо торкалася парафіяльного шкільництва. Не обійшов увагою П. Хмельовський і проблеми протистояння Віленського університету та Волинської гімназії. Під час дослідження шкільництва у XIX столітті як і в попередні віки, як правило, вивчається навчання, яке охоплювало чоловіче населення. П. Хмельовський заповнив цю прогалину, детально описавши навчання дівчаток.

Подібний характер має дослідження Михайла **Ролле** «Волинські Афіни: Нарис історії освіти у Польщі» [51]. Актуальність роботи підкреслює той факт, що у 20-х роках XX століття вона була двічі перевидана. М. Ролле подав короткий огляд історії освіти на Волині за польської влади, в т.ч. римо-католицької. Автор розкрив питання життєвого шляху та освітньої діяльності Т. Чацького. Основну ж частину дослідження займає аналіз діяльності Волинської гімназії від заснування до закриття.

На початку XX століття значні матеріали, що стосувалися історії Волині, у т.ч. Католицької Церкви у XIX столітті, друкувалися у «Щорічнику Волинському» («Rocznik Wołyński»), який виходив у Рівному і редагував його Якуб **Гоффман**. Варто згадати нарративні джерела – статті щорічника: «Спогади» Мечислава Щепковського [56], «Шкільні спогади» Яна Михальського [48], «Короткі спогади шкільних років» Болеслава Моркевича [49], «Спогади з шкільних років у Рівному» Броніслава Римвіда-Міцкевича [52]. У цих матеріалах питання освіти розглядалися з позицій поляків, які мешкали на теренах Волині. Їх можна віднести до об'єктивних досліджень, тому що у них немає релігійної чи національної упередженості. Вони не подають «жахливих» картин знуцань росіян над представниками інших національностей. Саме це спонукало зробити висновок про об'єктивність даних, які містяться у спогадах.

Слід зазначити, що до кінця XIX століття поляки виступали на захист рідної мови. О. Мар'ян **Токаревський** у своїй праці навів приклади переслідування священиків, які пропагували викладання в школах польської мовою, боролися за польську мову і самі використовували її в промовах. Сам автор книги теж у 1890-х роках за подібні переконання був постійно переслідуваний, змушений постійно змінювати місце проживання, однак це не перешкоджало йому засновувати таємні польські школи [58].

Отже, польські вчені здійснили значний внесок у розробку проблематики. Однак їхня увага зосереджена на Правобережжі. При цьому інші українські землі, наприклад Південь, де теж був поширений католицизм, не стали предметом їхнього дослідження.

Російська історіографія

Оскільки українські землі у ХІХ столітті перебували у складі Російської імперії та враховуючи неоднозначність становища РКЦ в імперії – російські дослідники теж активно розробляли дану проблематику.

Дореволюційна російська історіографія представлена кількома дослідженнями, що торкаються необхідної проблематики. Серед них – праця графа Дмитра **Толстого**. Він є автором досить популярної наприкінці ХІХ ст. книги «Римский католицизм в России: Историческое исследование» [22]. Як зазначає польський дослідник о. Мечислав Живчинський [67, с. 108-123], це була тенденційна праця, написана з ворожої до Заходу позиції, особливо до Католицької Церкви, Папи Римського та унії. Д. Толстой об'єднав своє дослідження у два томи, збагативши другий додатками. Особливу увагу він приділив становищу Римо-Католицької Церкви за царювання Катерини ІІ, Павла І, Олександра І. Окремі розділи присвячено ордену єзуїтів та його скасування в Російській імперії, а також Вірмено-Католицькій та Греко-Католицькій Церквам. Характеризуючи політику російських царів відносно Римо-Католицької Церкви, Д. Толстой розглядає усі кроки самодержавства як милість, турботу про своїх підданих. Наприклад, *«перш ніж глава цієї (католицької) церкви подумав про її долю, імператриця Катерина, за власним спонуканням, заснувала для білоруських та інших латинських церков у Росії звання католицького єпископа»* або *«...для задоволення духовних потреб своїх нових підданих, імператриця залишила духівництво в підпорядкуванні польських єпископів, тих самих, котрі відмовилися скласти їй присягу. Один католик з цього приводу сказав: «Який римо-католицький правитель зробив би таке? Рим не повинний би забувати ці імператорські милості католикам»*». За негативну рису релігійної діяльності луцько-житомирського єпископа К. Цецішовського він бачив його прихильність до ордену єзуїтів [22].

О. **Тихонов** є автором монографії, у якій висвітлено процес визначення місця неправославних (католики, мусульмани, іудеї) конфесій у православної Російській імперії. Він наголосив на впровадженні урядом політики асиміляції та русифікації неправославних народів. При цьому вчений підкреслює факт невтручання влади у внутрішні справи католиків, мусульман, іудеїв. У контексті порівняльного аналізу становища католиків, мусульман та іудеїв, О.Тихонов відмічає ту роль, яку відводили римо-католики навчання молодого покоління. О.Тихонов опрацював значний масив

матеріалів, однак праця носить описовий характер [21].

Відносини Ватикан – Російська імперія проаналізувала М. **Амара-Пуаньє** [1]. **О. Ліценбергер** розглянула історію правового становища РКЦ в Російській імперії. Вона виокремила вплив католицизму на Російську православну церкву, на релігійне життя дворянства, на освітню систему [15].

Сучасна російська історіографія представлена низкою досліджень становища Римо-Католицької Церкви, на сторінках яких можемо відмітити, що частина матеріалів, хоч і відносно незначна, стосується католицького шкільництва. **А. Андрєєв** у праці, присвяченій єзуїтам, зазначає, що в основу навчально-виховного процесу на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. був покладений педагогічний досвід саме єзуїтських шкіл: включення до складу викладацького персоналу класних керівників; перехід учнів до наступного класу на підставі іспитів; тривалість навчання – 190 днів на рік; заборона займатися науками в години, призначені для відпочинку тощо [2].

Зацікавлення до становища поляків та Римо-Католицької Церкви під владою Російської імперії у XIX ст., стосунків між царською владою та Ватиканом проявила **французька історіографія**. **О. Адріан Бодуа** у праці «Свята Столиця і Росія. Дипломатичні стосунки між ними у XIX столітті» [27], перший том якої охоплює 1814-1847 рр., розкрив характер боротьби між Ватиканом та Російською імперією. При цьому автор ідеалізував Ватикан, показавши, що він змушений уступати через натиск світської влади. А світська влада, на думку А. Бодуа, є брутальною, підступною, з низькими цілями. Однак, дослідник проминув увагою той факт, що Апостольська Столиця одночасно захищала інтереси своєї світської влади. Російська самодержавна влада, на чолі якої цар – глава Православної Церкви – обмежувала впливи Ватикану, щоб вільно проводити політику русифікації, а отже, впроваджувати російську державницьку ідею. Значною заслугою А. Бодуа є використання широкого кола архівних матеріалів з Ватиканського архіву, архівів Кракова, Варшави, Відня, однак без посилань, без використання документів російських архівів. Листопадове повстання висвітлено ним не в повній мірі, не розкрито реальної участі католицького духовенства у повстанні. Отже, якщо стосунки між Ватиканом та Російською імперією А. Бодуа висвітлив повно, з критичним підходом до джерел, то внутрішні справи Католицької

Церкви в імперії досліджені ним недостатньо.

Римо-Католицька Церква XIX століття у Російській імперії була і є предметом досліджень польської та російської історіографії. Щодо української історіографії, то за радянських часів об'єктивні дослідження цієї теми проводити було неможливо. Радянська історіографія лише епізодично зверталася до деяких аспектів даної проблематики у контексті дослідження історії національних меншин Російської імперії. Праці цього періоду мають тенденційний антицерковний характер. Зазначалася полонізація та окатоличення місцевого населення. Негативним моментом вважалися соціальна експлуатація українського селянства і підтримка «польських революціонерів» у справі відновлення Польщі в кордонах 1772 року.

Тепер, коли прокинувся значний інтерес до істинних сторінок вітчизняної історії, до об'єктивної оцінки ролі Римо-Католицької Церкви в історії України, українські вчені включилися в процес дослідження РКЦ. Проте більшість праць сучасних українських дослідників висвітлюють, як правило, лише один її аспект. Інші роботи охоплюють політичні, економічні, суспільні та культурні моменти історії українських земель, звертаючись до релігійної проблематики лише побічно.

Використані джерела:

1. Амара-Пуанье М. Посол Его Святейшества : Деятельность Т. Ареццо, апостольского нунция в Санкт-Петербурге в царствование Александра I / М. Амара-Пуанье; Пер. с фр. В. Бандикяна. - СПб. : Глаголь, 1996. - 197 с.
2. Андреев А.Р. История ордена иезуитов. Иезуиты в Российской империи : XVI – начало XX в. / А.Р. Андреев. – М. : Русская панорама, 1998. – 256 с.
3. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000. – 314 с.
4. Буравський О. Роль римо-католицьких орденів у розвитку освіти на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/5437/1/Буравський.pdf>.
5. Ганзуленко В. П. Римо-католицька Церква на території південної України на початку XX століття: проблема історіографії / В. П. Ганзуленко. - Наукові праці

- історичного факультету Запорізького державного університету / редкол.: Ф. Г. Турченко та ін. - Запоріжжя : ЗНУ, 1993 - Вип. 20. - 2006. - С. 413-416.
6. Ганзуленко В. П. Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX - початок XX ст.): соціальний аспект // Південний архів. Іст. науки. - Херсон, 2008. - Вип. 28/29. - С. 279-287.
 7. Зваричук Е.О. Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Е. О. Зваричук. – Кам’янець-Подільський : ПП Зловейко Д.Г., 2007. – 64 с.
 8. Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII - початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Зваричук Едуард Олександрович ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. - Чернівці, 2005. - 20 с.
 9. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. – К., 1994. – 180 с
 10. О. Ковалів В.-Й. Єпископ Михайло Пивницький // Воляння з Волині. – 1997. – № 5 (18). – С. 36-37.
 11. О. Ковалів В.-Й. Архієпископ Каспер-Казимир Цецішовський (1798-1831) // Воляння з Волині. – 1997. – Ч. 4 (17). – С. 36-39.
 12. О. Ковалів В.-Й. Єпископи Луцько-Житомирської дієцезії // Воляння з Волині. – 1997. – Ч. 3 (16). – С. 36-39.
 13. Колосок Б. Кафедральні споруди Луцька: Історико-архітектурне дослідження. – Білий-Дунаєць; Остріг, 2002. – Т. 28: Бібліотека “Воляння з Волині”. – 223 с.
 14. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991. – 127 с.
 15. Лиценбергер О.А. Римско-католическая церковь в России : история и правовое положение / О. А. Лиценбергер ; Апостол. администратура для католиків латин. обряду юж. регіона европ. ч. России и др. - Саратов : Поволжская академия государственной службы, 2001. - 382 с.
 16. Огнева О. Тадеуш Чацький в історії Волині // *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. Konferencja naukowa.* – Zamość, 2000. – S. 139-140.
 17. Павлюк В. Реформування освіти на Волині в першій третині XIX ст. // Наукові

- записки Університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип. 1. – С. 82-94.
- 18.Павлюк В. Стан польської освіти на Правобережній Україні на початку XIX ст. // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Науковий збірник: Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». – Житомир, 1998. – Т.18 / Відп. ред. М.Ю. Костиця. – С. 108-110.
- 19.Сейко Н. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія. – Житомир: ЖДУ, 2006. – 318 с.
- 20.Сейко Н. Становище польського шкільництва на Волині в кінці XIX – початку XX століття // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної науково-краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 188-194.
- 21.Тихонов А. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII - начале XX в.. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета Санкт-Петербурга, 2007.
- 22.Толстой Д. Римский католицизм в России: Историческое исследование. – СПб., 1876. – Т. 2. – 578 с.
- 23.Хитровська Ю.В. Участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863-1864 рр. / Ю.В. Хитровська // Збірник наукових праць «Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». Вип. 3. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. – С. 279-288.
- 24.Шостак І.В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / І. В. Шостак // Бібліотека “Воля з Волині”. – Том 42. – Білий-Дунаєць; Острог, 2005. – 200 с.
- 25.Abracham W. Z dziejów dawnego biskupstwa łacińskiego w Łucku // Kwartalnik historyczny. – Rocznik LI. – Lwów, 1937. – S. 141-147.
- 26.Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich: 1803-1832. – t. II: Szkoły podstawowe i średnie. – Rzym; Lublin, 1991. – 460 s
- 27.Ks. Boudou A. Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu. – Kraków, 1928. – Т. 1 (1814-1847). – 608 s.
- 28.Chmielowski P. Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza. Zarys

- biograficzny. – Peterburg, 1898. – 120 s.
29. Chrzanowski I. W obronie sponiewieranej czci metropolity Kaspra Cieciszowskiego. – Lwów, 1936. – 7 s.
30. Dylągowa H. Duchowieństwo przed powstaniem listopadowym // Duchowieństwo a powstanie listopadowe. – Roczniki Humanistyczne. – T. XXVIII. – Zeszyt 2. – 1980. – S. 13-27.
31. Filipowicz J. Album kapłanów dyecezyi Łucko-Żytomierskiej i Kamienieckiej. – Lublin, 1917. – 83 s.
32. Gach P. Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska. – Lublin, 1984. – 204 s.
33. Gach P. Popowstaniowa kasata klasztorów w guberniach zachodnich cesarstwa rosyjskiego w 1832 roku // Duchowieństwo a powstanie listopadowe. – Roczniki Humanistyczne. – T. XXVIII. – Zeszyt 2. – 1980. – S. 191-213.
34. Jabłońska-Deptuła E. Z problematyki ideologii religijnej i życia religijnego okresu powstania listopadowego // Duchowieństwo a powstanie listopadowe. – Roczniki Humanistyczne. – T. XXVIII. – Zeszyt 2. – 1980. – S. 29-78.
35. Ks. Kumor B. Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939) // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. – T. 18. – Lublin, 1969. – S. 289-352; T. 19. – Lublin, 1969. – S. 271-351; T. 20. – Lublin, 1970. – S. 253-374; T. 21. – Lublin, 1970. – S. 299-403; T. 22. – Lublin, 1971. – S. 319-402; T. 23. – Lublin, 1971. – S. 361-396; T. 24. – Lublin, 1972. – S. 361-404.
36. Ks. Kumor B. Odrodzenie religijne w zaborze rosyjskim // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t.II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 474-479.
37. Ks. Kumor B. Początki i organizacja kapituły metropolitalnej w Mohyłowiu nad Dnieprem // Roczniki Teologiczno-Kanoniczne. – T. XXII. – Zeszyt 4. – 1975. – S. 159-164 s.
38. Ks. Kumor B. Rola Kościoła w utrzymaniu jedności narodu polskiego i idei niepodległości // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t.II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 395-415.
39. Ks. Kumor B. Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918). – Kraków, 1980. – 744 s.

- 40.Ks. Kumor B. Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim (1772-1815) // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t.II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 209-219.
- 41.Litak S. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 r.: Struktury administracyjne. – Lublin, 1996. – 640 s.
- 42.Litak S. Mapa diecezji łuckiej z około 1792 roku // Ojczyzna bliższa i dalsza. – Kraków, 1993. – S. 63-73.
- 43.Loret M. Dwaj nuncjusze w Warszawie za Stanisława Augusta Garampi i Archetti (1772-1798). – b.m., 1900. – 60 s.
- 44.Loret M. Kościół katolicki a Katarzyna II (1772-1784). – Kraków, 1910. – 321 s.
- 45.Loret M. Kościół katolicki w początku panowania Aleksandra I (1801-1815). – b.m., 1900. – 29 s.
- 46.Loret M. Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I // Przegląd Powszechny. – T. 179. – R. 45 (1928). – S. 111-284.
- 47.Malinowski M., Kołosok B. Zarys dziejów diecezji łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku. – Kalwaria Zebrzydowska, 1993. – 144 s.
- 48.Michalski S. Wspomnienia szkolne (1874-1881/1882) // Rocznik Wołyński / pod red. J. Hoffmana. – Równe, 1937. – T. V i VI. – S. 159-165.
- 49.Morkewicz B. Krótkie wspomnienia z lat szkolnych 1890-1900 // Rocznik Wołyński / pod red. J. Hoffmana. – Równe, 1937. – T. V i VI. – S. 165-172.
- 50.Prokop K. Sylwetki biskupów łuckich // Biblioteka „Wołanie z Wołynia». – Biały Dunajec; Ostróg, 2001. – T. 20. – 262 s.
- 51.Rolle M. Ateny Wołyńskie: Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. – 309 s.
- 52.Rymwid-Mickiewicz. Wspomnienia z lat szkolnych w Równym 1900-1906 // Rocznik Wołyński / Pod red. J.Hoffmana. – Równe, 1938. – T. VII. – S. 250-261.
- 53.Skarbek J. Wkład materialny duchowieństwa rzymskokatolickiego w powstaniu Listopadowym 1830-1831 roku // Roczniki Humanistyczne. – T. XXVIII. – Zeszyt 2. – 1980. – S. 105-128.
- 54.Skarbek J., Ziolek J. Duchowieństwo w powstaniu listopadowym (1830-1831) // Nowum (Warszawa). – № 11-12. – 1973. – S. 33-123.
- 55.Szantyr S. Zbiór wiadomości o Kościele i religii katolickiej w cesarstwie Rosyjskim a

szczególniej w prowincjach od Polski przyłączonych od czasu pierwszego rozbioru Polski aż do końca panowania cesarza Alexandra I i początków panowania Mikołaja I. – Poznań, 1843. – 405 s.

56. Szczepkowski M. Wspomnienie // Rocznik Wołyński / pod red. J. Hoffmana. – Równe, 1937. – T. V i VI. – S. 153-159.
57. Sznarbachowski F. Początek i dzieje rzymskokatolickiej łucko-żytomierskiej obecnie łuckiej. – Warszawa, 1926. – 272 s.
58. Tokarzewski M. Przyczynek do historii męczeństwa kościoła rzymskokatolickiego w dziejach kamienieckiej i łucko-żytomierskiej (1863-1930). – Kraków, 1995. – 72 s.
59. Bp. Urban W. Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t.II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 480-496.
60. Bp. Urban W. Ogólna sytuacja Kościoła i ziem polskich // Historia Kościoła w Polsce. – // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t.II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 367-378.
61. Bp. Urban W. Stolica Apostolska wobec rządów zaborczych i spraw polskich // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t.II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 379-388.
62. Ks. Wysocki J. Dzieje Kościoła w Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t.II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 38-97.
63. Ks. Wysocki J. Kościół Katolicki w zaborze rosyjskim w latach 1772-1815 // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t.II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 175-208.
64. Ks. Wysocki J. Ogólna sytuacja Kościoła i Polski // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t.II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 5-19.
65. Zashtowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – 452 s.
66. Ziółek J. Patriotyczna postawa duchowieństwa w czasie powstania 1830-1831 roku // Duchowieństwo a powstanie listopadowe. – Roczniki Humanistyczne. – T. XXVIII. – Zeszyt 2. – 1980. – S. 79-103.

- 67.Ks. Żywczyński M. Z badań i literatury o kościele katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX // Acta Polonia Sacra. – T. 3. – 1939. – S. 100-140.
- 68.Ks. Żywczyński M. Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832: Watykan i sprawa polska w latach 1830-1837. – Warszawa, 1935. – 224 s.
- 69.Ks. Żywczyński M. Watykan wobec powstania listopadowego. – Kraków, 1995. – 140 s.